

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК «ПІВНІЧНЕ ПОДІЛЛЯ»
ДЕРЖАВНИЙ ПРИРОДОЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ «ФОНД ПРИРОДИ УКРАЇНИ»
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ
ОБЛІСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПІДКАМІНСЬКА СЕЛИЩА РАДА
ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА «ПАМ'ЯТКА ПЕНЯЦЬКА»**

**Матеріали
III Міжнародної наукової конференції
«Природоохоронні території в минулому,
сучасному й майбутньому світі»,
до 200-річчя від дня народження
Володимира Дідушицького**

Львів ГАЛИЧ-ПРЕС 2025

УРОЧИЩЕ ПАРАСОЦЬКЕ: ВІД КОЧУБЕЇВСЬКИХ ПРАЛІСІВ – ДО ПЕРШОГО ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА ПОЛТАВЩИНИ

Самородов В. М.¹, Халимон О. В.²

¹Полтавський державний аграрний університет,

²Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Розглянуто історію створення першого державного заповідника на Полтавщині – «Парасоцький ліс». Висвітлено роль науковців Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у його розвитку та охороні.

Ключові слова: історія охорони природи, ботанічна пам'ятка природи, опорні ліси, стародавні дерева, граб.

The history of the establishment of the first state reserve in the Poltava region, "Parasochny Forest," has been examined. The role of scientists from the Poltava Local History Museum named after Vasyl Krychevskyi in its development and protection has been highlighted.

Keywords: history of nature conservation, botanical nature monument, reference forests, ancient trees, hornbeam.

Збереження знаменитих диканських лісів започатковано за часів князя Віктора Павловича Кочубея (1768–1834), який у 1786 р. успадкував від батька родовий маєток у Диканьці та землі навколо неї. В. П. Кочубей, не байдужий до природи, уже на початку ХІХ ст. виписав з-за кордону форшмейстера (лісника) Беккера, в обов'язки якого входило накреслити план лісового масиву, розбити його на лісосіки та охороняти ліси від нищення. Останній розпочав цю роботу у 1804 р. Проте лише в 1812 р. завершив її інший фахівець – форшмейстер Паламаренко. У 1833 р. лісником Вальтером був складений новий розподіл на лісосіки, якого господар маєтку наказав управляючому точно дотримуватись, не допускаючи жодних відступів, і берегти ліси від стороннього втручання. Після смерті В. П. Кочубея збереженням лісів опікувався вже куратор маєтку Стіг. Ретельний контроль за виконанням заповідного режиму перетворювали лісові масиви, в тому числі й ті, що зараз входять до складу урочища Парасоцьке, у зразковий заповідний об'єкт тогочасного Полтавського повіту. Коли тут у 1888 р. побував з експедицією відомий натураліст світового виміру В. В. Докучаєв, він був подивований станом лісів. Особливо вченого вразили дуби-велети до 7,5 м в обхваті. Їх фотознімки експонувалися на Всесвітній виставці у Парижі 1900 [8]. Ботанік експедиції А. М. Краснов дослідив як дубовий, так і грабовий наділи диканських лісів і відмітив їх зразковий стан. Граби цього урочища він назвав кращими серед усіх інших, які він зустрічав у Полтавській губернії. У грабовому лісі він знайшов єдине на той час місце зростання у Полтавському повіті цибулі ведмежої (*Allium ursinum* L.). Цікавими були також знахідки папороті багатоніжки звичайної (*Polypodium vulgare* L.) та орхідеї зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.).

З усього побаченого дослідник зробив висновок про те, що частина лісу, яка нині зветься Парасоцьким, має неабияке наукове значення [12].

Свідчення про зразковий стан кочубеївських лісів та їх природне різноманіття в 1912 р. залишив зоолог В. Г. Аверін [7]. У 1915 р. практикант музею Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського [ПКМВК]) В. В. Стахорський проводив обстеження лісів Полтавського повіту. Він відвідав і ліс Кочубеїв під Диканькою та виокремив його як найбільший і найстаріший у Полтавському повіті. Дослідник констатував, що старий зелений масив не був пошкоджений діяльністю людини та мав високе біорізноманіття. У зібраних практикантом до гербарію квіткових рослин було чимало нині раритетних, серед яких два види зозулинцевих: зозулинні сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br. та любка дволиста (*Platanthera bifolia* (L.) Rich. [15].

Лісові угіддя Кочубеїв входили до складу Диканської дачі Полтавського казенного лісництва, що займала площу 2094,31 десятини. Коли у вересні 1921 р. постало питання про створення заповідних об'єктів краю, то саме Парасоцький ліс було внесено Народним Комісаріатом Освіти УСРР до реєстру перших двох заповідників Полтавщини [10]. Урочище Парасоцьке стало ідеальним місцем для дослідження умов зростання лісу, бо не зважаючи на те, що від 1917 р. по всій Полтавщині, як і в Диканській дачі зокрема, здійснювалися значні рубки дерев, усе ж на території останньої збереглися окремі ділянки незайманих нагірних дібров із унікальною флорою та фауною [5, арк. 12 зв.]. Цікаво, що на території Диканської лісової дачі ще з часів Докучаєвської експедиції (1890 р.) наукові сили Полтавщини, об'єднані у 20-х рр. ХХ ст. Центральним Пролетарським музеєм [ПКМВК], вели геологічні дослідження, особливо з питань утворення лісового суглинку та підстилаючих його порід [5, арк. 13]. Усі зазначені фактори і створили разом підґрунтя для організації в Парасоцькому лісі заповідника. Його загальна площа (разом із парком) становила 139,27 десятин. Насадження із домінуванням дуба складала 92,06 десятин, до того ж понад 35 десятин були з участю граба (як поодиноких дерев, так і до утворення останнім другого ярусу). Середній вік дерев у заповіднику на початок 20-х рр. ХХ ст. становив: для дуба – 86, береста та ясеня – 88, тополь – 65 років. Як було зазначено в лісоустрої Диканської лісової дачі на 1923 р., площа заповідника підлягала вилученню із експлуатаційної частини, а будь-які рубки у ньому були заборонені. Припускалося, що до організації господарства треба долучити всі культурні та просвітницькі заклади, наукові та громадські сили Полтавщини, перш за все – Центральний Пролетарський музей. А до того часу на лісництво покладали охорону заповідника [5, арк. 14]. Та, на жаль, у ті лихі часи все це не було надійною індульгенцією, яка б захищала унікальний, уже формально заповідний ліс. Красномовне підтвердження цього – лист директора Центрального Пролетарського музею Полтавщини В. Ф. Ніколаєва (від 27-го липня 1921 р.) до академіка В. І. Вернадського. В ньому повідомлялося про те, що «...вирубали вже Миколаївський ліс із самими старими дубами і наполовину вирубаний грабовий «Парасоцький». Вдалося відстояти лише

невеликі ділянки «Заруб» і «Дубове», які оголошені заповідниками» [9]. Наведений документ засвідчує, що від 1921-го по 1923-й рр. заповідник ще не мав повної організації та чітко визначених кордонів. Це відбулося лише на початку 1923 р. Саме тоді у межах Диканської лісової дачі, згідно з розпорядженням Головополітпросвіти Народного Комісаріату Освіти УСРР була вилучена з експлуатаційної площі ділянка, яка лягла в основу заповідника [10]. Ось як влучно писав про неї М. І. Гавриленко: «Велетні дуби до сажня в діаметрі, граби, велетні ясени, велетні черемхи, барвінок, мохові зарості...». Водночас Микола Іванович усіляко закликав: «Звернути найбільшу увагу на цей цікавий і не зіпсований здобуток природи» [14].

Від квітня 1924 р. він був паритетно закріплений за Полтавським губернським лісництвом та Центральним Пролетарським музеєм Полтавщини. Співробітники відділу під проводом М. І. Гавриленка на багато років поспіль стали не лише дослідниками Парасоцького лісу, а його головними захисниками. На той час заповідник охоронявся коштами Музею та Полтавського Округового Відділу Всеукраїнської Спілки Мисливців та Рибалок. Взагалі Полтавський краєзнавчий музей був першим в Україні серед двох музеїв, у підпорядкуванні яких були заповідники [13]. Остаточні межі заповідника були встановлені лише у 1930 р. При цьому його загальна площа становила 140 га. Абсолютній охороні підлягали квартали №№ 45, 46, 51 та східна частина кварталу № 40 з охоронною кілометровою зоною. В інших кварталах були заборонені рубки, випас і полювання, адже заповідник створювався перш за все як резерват дичини для збагачення фауни суміжних із ним угідь [10].

Важлива роль у збереженні Парасоцького лісу належить ботаніку С. О. Іллічевському, який у 1936–1938 рр. завідував відділом природи Полтавського Державного Музею імені В. Г. Короленка [ПКМВК]. У 1937 р. за завданням Українського комітету охорони пам'яток природи дослідник обстежив цікаві та цінні у природничо-історичному відношенні ділянки Полтавщини з метою їх подальшого збереження [1, арк. 3, 6, 7, 7 зв., 8, 9.]. Учений запропонував організувати в області комплекс із дев'яти заповідних об'єктів, які, на його думку, найбільш повно відображали б різноманіття природи Лісостепу. До його складу повинен був увійти й заповідник «Парасоцький» – вікові дубово-грабові ліси поблизу Диканьки. При цьому дослідник наголошував на підпорядкуванні цих об'єктів єдиному господареві, що сприяло б науковій роботі та дотримуванню режиму охорони. Завдяки кропіткій роботі вченого постановою Харківського Округконкому від 23 лютого 1937 р. (за тодішнім адміністративним поділом Полтавщина входила до складу Харківської області) було визначено заповідниками обласного значення низку цікавих урочищ, серед яких і Парасоцький ліс [12]. С. О. Іллічевський також брав участь у розробці режиму їхньої експлуатації. Охорону заповідників було покладено на Полтавський Державний Музей імені В. Г. Короленка. Відомо, що востаннє С. О. Іллічевський досліджував стан збереження заповідних об'єктів Полтавщини у серпні 1940 р. [1, арк. 12, 12 зв., 13, 13 зв.]. Після обстеження Парасоцького лісу 25 серпня 1940 р. в доповідній

записці до директора згаданого Музею він запропонував взяти ліс під особливу охорону, заборонивши у ньому полювання та випас худоби.

Вважалося, що це був один із кращих лісів Полтавщини, який складався із дубів і грабів. Примітно, що на той час у цьому лісі збереглися дуби-велети, діаметри стовбура яких дорівнювали двом та більше метрам [11]. Цікаво й те, що автор цитованої розвідки – відомий український ботанік, професор М. І. Котов – повідомляв, що в цьому лісі ріс хвощ гігантський (*Equisetum telmateia* Ehrh.) [11]. До цієї згадки ніхто не вказував, що цей вид зустрічається в Парасоцькому лісі. Щоб бути об'єктивними, зауважимо, що М. І. Гавриленко у своїй розвідці про урочище Парасоцьке теж зазначав, що хвощ гігантський росте в заповіднику [4, арк. 23 зв.].

Статус урочища як заповідника обласного значення у межах новоствореної Полтавської області своїм рішенням від 21 грудня 1938 р. підтвердив Полтавський облвиконком [10]. Це ґрунтувалося на Постанові Верховної Ради УРСР (№ 775 від 19 грудня 1938 р.), у якій Урочище Парасоцьке як заповідник обласного значення повинен був вести охорону дубів і грабів, хвоща гігантського, а також птахів (орлів-карликів, балобанів, підорликів), диких кіз, видр, борсуків, лисиць і вовків [2, арк. 2].

Саме у згаданий час, за даними завідувача відділом природи Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка С. О. Іллічевського, заповідне урочище знаходилось у гарному стані [10]. Та пізніше, на початку 40-х рр., він погіршився. За влучним висловом М. І. Гавриленка, його положення ніби «висіло в повітрі» [2, арк. 4 зв.]. Парасоцький ліс законодавчо мав свого утримувача – Полтавський історико-краєзнавчий музей, але в нього практично не вистачало коштів для охорони урочища. Працівники Музею М. І. Гавриленко та Л. Д. Дух, які з 28 по 30 травня 1941 р. здійснили ретельне його обстеження, склали звіт, де констатували: «... раритетна пам'ятка перетворилася на звичайну експлуатаційну дачу Диканського районного лісгоспу. Урочище Парасоцьке не має й тіні належної охорони, адже на його землях здійснювалися поквартальні вирубування дерев, випасалася худоба, окремі квартали було перетворено на сінокісні угіддя» [3, арк. 14 зв.]. Науковці зазначили, що на окремих, найзаповідніших куртинах № 45 і 51 було вирубано 39 могутніх вікових дубів [10]. Подальша німецько-радянська війна теж негативно вплинула на стан заповідника. І навіть у цей важкий час невтомний захисник заповідника М. І. Гавриленко закликав населення краю охороняти урочище. Микола Іванович запропонував розширити заповідну територію кварталами лісу №№ 37, 39, 40, 45, 46, 47 і 61 [14].

Після звільнення Полтавщини від окупантів у 1943 р. управління по Заповідниках РНК УРСР розпочало проводити аналіз стану заповідних об'єктів. Відповідно до його запиту від 25 жовтня 1944 р. М. І. Гавриленко здійснив обстеження тогочасних заповідників Полтавської області. На підставі отриманих матеріалів він склав звіт, у якому зазначив, що: «...урочище Парасоцьке збереглося в значно видозміненому вигляді, у серпні 1943 р. в ньому проводилися рубки німцями, а навесні 1944 р. і нашим Диканським лісництвом. Усе ж таки, не зважаючи на значні рубки, урочище Парасоцьке

необхідно залишити заповідником, хоча б з наявності в ньому рослин із диз'юнктивним ареалом [...]. Дубів же з двохметровим діаметром вже в них немає.» [2, арк. 5 зв.].

Звіт М. І. Гавриленка був взятий до відома. І вже 16 грудня 1944 р. Парасоцький ліс знову офіційно став підпорядковуватися Полтавському республіканському історико-краєзнавчому музеєві. Це спонукало Миколу Івановича клопотатися перед Диканським лісництвом, щоб воно доручило доглядати заповідник фахівцю, обізнаному «...з життєвими ритмами лісу і з його фауною» – Сергієві Михайловичу Вовку, в якого «ліс говорить» [2, арк. 13]. С. М. Вовк сумлінно пропрацював у заповіднику до 1945 р. Його змінив Гордій Григорович Лавриненко [14]. Крім цих кадрових змін М. І. Гавриленко провів низку дієвих заходів, спрямованих на охорону заповідника [4, арк. 22]. Загалом Музей усіляко відстоював подальше підпорядкування йому заповідника. Директор установи Ф. Бойко у листопаді 1945 р. звернувся до Управління по заповідниках при Раді Народних Комісарів УРСР із проханням «...вжити можливі заходи щодо вилучення заповідника «Парасоцьке» (197 га) з лісового масиву Полтавського лісгоспу та передачі його в безпосереднє володіння Полтавському Державному Музею. Адже Музей вважав, «...що така пам'ятка, як «Парасоцьке», повинна бути у віданні не експлуатаційної установи, а науково-дослідної» [4, арк. 20]. Начальник згаданого вище Управління Л. Мартинюк підтримав музей, направивши 20 листопада 1945 р. листа за № 580 до Виконкому Полтавської облради депутатів трудящих, а його копію – до Харківського Управління Головлісоохорони. У ньому він просив «облвиконком вжити заходів до негайного юридичного оформлення урочища «Парасоцьке», як заповідника у віданні Полтавського історико-краєзнавчого музею» [4, арк. 19]. Та, на жаль, це не змінило стан справ. Уже 1 грудня 1946 р. М. І. Гавриленка було звільнено з роботи у Музеї [15]. Багаторічна подвижницька праця цього науковця частково увінчалась успіхом лише після того, коли Розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 1180 від 07.08.1963 р. Парасоцький ліс було взято під охорону як пам'ятку природи загальнодержавного значення площею 145 га, квартали №№ 63, 64, 69, 70, 75 [10].

Таким чином, що хоч в історії Урочища Парасоцьке було декілька критичних періодів, коли мали місце недогляди у заповідному режимі, пам'ятка природи дійшла до нас як відносно мало трансформована ділянка єдиного первісного лісу Полтавщини. Цей найсхідніший у Європі природний фітоценоз із грабом справедливо вважають реліктовим центром, адже його рослинні угруповання занесені до Зеленої книги України. Заповідник за 102 роки свого існування зажив собі загальноукраїнського авторитету. Проведена тут різнопланова дослідницька робота стала основою для створення цінної інформаційної бази, надто для ведення моніторингу.

1. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 01. – Спр. 2. – 22 арк.
2. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 01. – Спр. 23. – 22 арк.
3. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 01. – Спр. 50. – 26 арк.

4. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 01. – Спр. 54. – 26 арк.
5. ДАПО. – Ф. р. 3636. – Оп. 1. – Спр. 1. – 211 арк.
6. ДАПО. – Ф. р. 533. – Оп. 1. – Спр. 305. – 131 арк.
7. Аверин В. Г. Отчёт об экскурсии с орнитологической целью летом 1912 года в Полтавской губернии. Ежегодник Естеств.-историч. Музея Полтавского губ. Земства. 1912 г. №1. – Полтава: Электрич. Типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – С. 9–20.
8. В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л. / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Верстка, 2007. 182 с.
9. В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 2: К-Я. Офіційне. Родинне / авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко та ін. Київ, 2019. 1040 с.
10. Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк, М. Л. Клєстов, В. Г. Литвиненко, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк. Полтава: ІВА Астрєя, 1996. 188 с.
11. Котов М. И. Новые заповедники на Украине. Природа. 1937. № 8. С. 105–109.
12. Краснов А. Н. Ботанико-географический очерк Полтавской губернии. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть. Отчёт Полтавскому Губ. Земству под ред В. В. Докучаева. Вып. XVI. СПб.: Типограф. Е. Евдокимова, 1894. С. 369–513.
13. Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку ХХ століття (1914–1932). Київ, 2019. Вип. 12. 330 с.
14. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л. / Наук. ред. М. В. Гриньова. Полтава, 2009. 203 с.
15. Стахорский В. Лесная растительность Полтавского уезда. Отчёт практиканта музея Полтавского губернского земства. 1914–1915, № 3–4. Полтава, 1917. С. 27–53 + карта.